

בסוגיית אמונה ובטחון במשנת הרמב"ן אברהם אבינו חטא... היה לו לבטוח בה'

יב, י-יג וְיָרַד אֲבָרָם מִצְרִימָה... אִמְרֵי־נָא אַחֲתֵי אֲתָּ

פרשת ירידת אברהם מצרימה עקב הרעב שהיה בארץ כנען, מתפרשת על ידי חז"ל (בראשית רבה פרשה מ סימן ו) 'מה שאירע לאבות אירע לבנים', המכונה בדרך כלל בשם 'מעשה אבות סימן לבנים', וזה לשונם: ...אמר הקב"ה לאברהם אבינו צא וכבוש את הדרך לפני בניך, אתה מוצא שכל מה שכתוב באברהם כתוב בבניו, באברהם כתוב "וַיְהִי רָעַב בְּאֶרֶץ", בישראל כתיב (בראשית מה, ו) "פִּי־זָה שְׁנַתִּים הָרָעַב בְּקֶרֶב הָאָרֶץ", עכ"ל. והמדרש הולך ומונה את כל המקבילות בתוכן ובמלים עצמן, שבין פרשת ירידת אברם מצרימה ובין פרשת ירידת ישראל מצרימה וגלותם שם.

וכן מצאנו במדרש תנחומא, (פרשת לך לך סימן ט) וזה לשונו: ...סימן נתן לו הקב"ה לאברהם, שכל מה שאירע לו אירע לבניו, כיצד... עכ"ל. התנחומא מפרש ומפרט, כאשר אף מפליג אל "בניו" בנבואות בספר ישעיהו ובספר זכריה, בעוד מדרש רבה מגביל את "בניו" אל בני יעקב, הם בני ישראל וירידתם מצרימה, וכל הקשור בה. המשותף למדרש רבה ולתנחומא, כי הכתוב בחומש בראשית אודות מעשה אבות, אינה רק ידיעה היסטורית, אלא גם קובעת מציאות, כאשר היא יוצרת עובדות היסטוריות במישור הנצח, כמו שכל כתיבה בתורה קובעת לנצח, כי זאת התורה לא תהא מוחלפת. (ביסוד סוגיא זאת עיין במאמר הקודם "וְאֶעֱשֶׂה לְגוֹי גְדוֹל").

הרמב"ן הביא דברי חז"ל, והוסיף נופך, לבאר בזה גם פסוקים אחרים. וזה לשונו (בראשית יב, ו ד"ה ויעבר אברם בארץ עד מקום שכם):

אומר לך כלל תבין אותו בכל הפרשיות הבאות בענין אברהם יצחק ויעקב. והוא ענין גדול הזכירוהו רבותינו בדרך קצרה, ואמרו (מדרש רבה ותנחומא הנ"ל): כל מה שאירע לאבות סימן לבנים, ולכן יאריכו הכתובים בספור המסעות וחפירת הבארות ושאר המקרים, ויחשוב החושב בהם כאילו הם דברים מיותרים אין בהם תועלת, וכולם באים ללמד על העתיד, כי כאשר יבוא המקרה

לנביא משלושת האבות, יתבונן ממנו הדבר הנגזר לבא לזרעו...
(עיין שם באריכות בסוגית 'גזירת עיריך' ונבואות וקיומן).

וכן להלן (כו, כ ד"ה ויקרא שם הבאר עשק) חוזר הרמב"ן על יסוד זה, וזה לשונו:

יספר הכתוב ויאריך בענין הבאות... אבל יש בדבר ענין נסתר בתוכו, כי בא להודיע דבר עתיד... וקרא לראשון "עֶשֶׂק" ירמוז לבית ראשון... והשני קרא שמה "שְׁטָנָה"... והוא הבית השני... והשלישי קרא "רְחֻבוֹת", הוא הבית העתיד שיבנה במהרה בימינו... עכ"ל.

אלה הם אבותינו הגדולים אשר פעלו את פעלם בעוצמה של נצח, עוצמה אשר רישומה ניכר עד עצם היום הזה. בזה מבאר רבינו חיים מוולוז'ין (בפירוש 'רוח חיים' על מסכת אבות פרק ה' משנה ב-ג בסוגית 'עשרה דורות מנח עד אברהם ועשרה נסיונות שנתנסה בהם אברהם אבינו') וזה לשונו:

כאן אמר 'אברהם אבינו' ולעיל אמר 'מנח עד אברהם', ולא אמר 'אבינו'. ירצה בזה על פי מה שכתב (משלי כ, ז) "מִתְהַלֵּךְ בְּתַמּוֹ צִדִּיק אֲשֶׁרֵי בָנָיו אֶחָדָיו", כי כמה מידות שהצדיק טרח ויגע להשיגם, לבניו אחריו המה כטבע מוטבע, ובקצת יגיעה יגיעו לזה, כמו שנראה בחוש שרבים מעמי הארץ מיהודים מוסרים את עצמם על קידוש השם, והוא מוטבע בנו מאבינו אברהם, שמסר נפשו לאור כשדים על אמונתו. וכן כל עשרת הנסיונות היו להישיר הדרך לפנינו, וכן ההתעוררות לאדם פתאום לילך לארץ הקודש הוא מנסיון "לְךָ-לְךָ"... עכ"ל.

בזה משיב רבינו חיים על התמיהה מדוע יהודי אורז את חפציו ועולה לגור בארץ ישראל, אחרי שאבותיו גורשו משם לפני אלפיים שנה! הרי לא מצינו כדבר הזה אפילו בדור שלישי של מהגרים מאומות אחרות. אלא שהכמיהה לעזוב את המולדת ולעלות אל ארץ ישראל מוטבעת עמוק בנפש היהודי, מאז "לְךָ-לְךָ" אצל אבינו אברהם. הכתיבה בתורה היא הנותנת לכמיהה הזאת מימד של נצח.

על גודל שעור קומתם הרוחנית של האבות כותב הנשר הגדול במורה נבוכים (חלק ג פרק נא) וזה לשונו:

...כי אלו הארבעה, רצוני לומר האבות ומשה רבינו, התבאר בהם מן ההתאחדות באלוק, רצוני לומר השגתו ואהבתו, מה שהעיד עליו הכתוב, וכן השגחת האלוק בהם ובזרעם אחריהם גדולה, והיו עם זה מתעסקים בהנהגת בני אדם והרבות ממון ומשתדלים במקנה ובכבוד, והוא אצלי ראיה שהם כשהיו עושים המעשים ההם לא היו עושים אותם רק באיברייהם בלבד, ולבותם ודעותם לא יסורו מלפני האלוה. ויראה לי, כי אשר חייב היות אלו הארבעה עומדים על תכלית זה השלימות אצל האלוק והשגחתו עליהם מתמדת [דהיינו השגחה פרטית] ואפילו בעת התעסקם להרבות הממון, רצוני לומר, בעת המרעה ועבודת האדמה והנהגת הבית, היה מפני שתכלית כל כוונתם היתה בכל המעשים ההם להתקרב אל האלוק קרבה גדולה, כי תכלית כוונתם כל ימי חייהם להמציא אומה אשר תדע האלוה ותעבדהו... עכ"ל.

ובמשנה תורה (הלכות עכו"ם פרק א) קורא הרמב"ם לראשון הענקים הרוחניים האלה, אברהם אבינו, בשם 'עמודו של עולם'... 'איתן זה'. (ועיין בזה עוד בפרשת ויצא).

לעומת כל הנזכר, מצינו לרמב"ן שכתב (בראשית יב, י ד"ה ויהי רעב בארץ), וזה לשונו:

ודע כי אברהם אבינו חטא חטאה גדולה בשגגה שהביא את אשתו הצדקת במכשול עון מפני פחדו פן יהרגוהו, והיה לו לבטוח בשם שיציל אותו ואת אשתו ואת כל אשר לו, כי יש באלקים כח לעזור ולהציל, גם יציאתו מן הארץ שנצטווה עליה בתחילה מפני הרעב, עון אשר חטא, כי "האלקים ברעב יפדנו ממות". ועל המעשה הזה נגזר על זרעו הגלות בארץ מצרים ביד פרעה, במקום המשפט שמה הרשע והחטא, עכ"ל.

'שתיים רעות' מציין הרמב"ן אצל 'עמודו של עולם', "איתן" (כלשון הרמב"ם הלכות עכו"ם א, ב-ג) רוחני שבטח בשם כאשר השליכוהו לכבשן האש, ובמו עיניו וכל חושיו ראה כיצד "האלקים יפדנו ממות" בטוח, ועל בשרו חש כיצד

הקב"ה השגיח עליו בהשגחה פרטית מיוחדת במינה. המשותף לשני החטאים (עזיבת הארץ, סיכון אשתו אצל המצריים) הוא העדר בטחון מצד אברהם. אסור היה לו לעשות השתדלות להשיג אוכל בימי הרעב, ואסור היה לו לבקש משרה לומר שהיא אחותו. גם בזה וגם בזה יכול היה אברהם אבינו (אליבא דרמב"ן) להימנע מכל השתדלות מצדו ולסמוך על הנס מצדו יתברך. נשאלת, איפוא, השאלה היכן קו הגבול המפריד בין 'סומכים על הנס' (כפי שהרמב"ן דרש מאברהם אבינו) ובין ההשתדלות. מתי ההשתדלות מצד האדם היא מצוה המוטלת עליו, ומתי רשאי ואף חייב להימנע מהשתדלות ולסמוך על הנס'.

נעבור עתה לרמב"ן אחר, שם (בעקבות חז"ל) שוב מפרש הרמב"ן שאסור לעשות השתדלות וחייבים לסמוך אך ורק על הקב"ה.

בסוגית "ויפתח את הגמלים" של אברהם אבינו, שאליעזר לקח עמו בשליחותו למצוא שידוך ליצחק (בראשית כד, לב ד"ה ויבא האיש הביתה) כתב הרמב"ן:

וענין "ויפתח הגמלים" שפתח מוסרי צוארם, כי המנהג להוליכם קשורים... ורש"י כתב 'התיר זמם שלהם, שהיה סותם פיהם שלא ירעו בשדות אחרים'. ולשון בראשית רבה: התיר זממיהם, רבי הונא ורבי ירמיה שאל לר' חייא בר' אבא 'לא היו גמליו של אברהם אבינו דומים לחמורו של רבי פנחס בן יאיר' וכו'?! וזו שאלה לסתור פתוח הזמם, כי אי אפשר שיהיה החסידות בביתו של רבי פנחס בן יאיר גדול מביתו של אברהם אבינו, וכאשר חמורו של רבי פנחס בן יאיר איננו צריך להשתמר מן הדברים האסורים לבעליו להאכילו, כל שכן גמליו של אברהם אבינו, ואין צריך לזממם, כי לא יאונה לצדיק כל און, עכ"ל הרמב"ן.

הרי שוב היסוד שבדברי הרמב"ן (וכן ברמב"ם במורה שהבאנו לעיל): מידת ההשגחה של הקב"ה על האדם עומדת ביחס ישיר אל מידת דביקותו עם בוראו. עד כמה שהאדם קרוב ודבק יותר אל ה', כך ה' משגיח יותר על האדם. לפי זה ייקבע אם השגחת ה' על פלוני היא 'נס' דהיינו מעבר למה שמגיע, או 'טבע' דהיינו לפי המגיע. כפי שלימדנו הרמב"ן, ה'נס' אצל ר' פנחס בן יאיר הוא 'הטבע' אצל אברהם אבינו, באשר זהו ה'כל שכן' שלמד הרמב"ן מחמורו של רבי פנחס בן יאיר לגמליו של אברהם אבינו.

[על פי הבנה זאת אפשר לומר כי ה'נס' אצל אנשים כמונו הוא ה'טבע' אצל החפץ חיים זצ"ל, ו'נס' אצל החפץ חיים הוא ה'טבע' אצל הגר"א – וכן הלאה. נס וטבע אינם מושגים מוחלטים, אלא הם נקבעים לפי דרגת הקשר בין האדם ובין בוראו. באותה מידה שהאדם עולה ברוחניותו, כך עולה הקו המפריד בין הנס והטבע אצלו. זהו יסוד מוצק בסוגיא גדולה זו של השתדלות ובטחון. בסיטואציה של אדם רגיל בה חייב לעשות השתדלות, כי אחרת הוא עובר על 'אין סומכים על הנס', באותה סיטואציה יהיה אסור לאדם רום המעלה הרוחנית לעשות אותה פעולה של השתדלות. השני אינו סומך על הנס, אלא בטוח בהשגחתו של הקב"ה הנובעת ישירות מדרגתו הרוחנית הגבוהה].

על היסוד שהנחנו עד כאן בדבר הקשר הישיר בין דרגת האדם ובין דרגת השגחת ה' עליו, הרצה הרמב"ן באריכות בפירושו לויקרא (כז, יא) ד"ה ונתתי משכני בתוככם. השאלה שהוא דן בה היא מדוע יש טענה דוקא על אסא המלך אשר "וְגַם-בְּחַלְיוֹ לֹא-דָרַשׁ אֶת-ה' פִּי בְרַפְאִים" (דברי הימים-ב טז, יב), כי 'מה חלק לרופאים בבית עושי רצון ה'... ברצות השם דרכי איש אין לו עסק ברופאים'. ברור שאין זו הדרגה של כל אחד, ולכן ניתנה רשות לרופאים לרפאות, כי התורה לא תסמוך דיניה על הנסים'. כי אם לא ילך לרופא הוא עובר על 'אין סומכים על הנס'. הרי שאדם שאינו ברמה של 'עושי רצון ה' הוא אשר יבא לרופא להתרפאות, ולרופא ניתנה רשות לטפל בו (עד כאן תורף דבריו הארוכים, ורצוי שכל לומד תורה וכל בן תורה ילמד היטב ובעיון קטע ארוך ויסודי זה בהשקפת התורה). יש שיצטרכו לתת דין וחשבון מדוע כן דרשו ברופאים, כשם שיש אחרים שעליהם יהיה לתת דין וחשבון מדוע לא דרשו ברופאים. הרמב"ם שלמד ולימד תורה לכלל ישראל, אף למד ממקרא מפורש (דברים כב, ב) "וְהִשְׁבַּחְתוּ לֹ" שחובה על הרופא לטפל בחולה, מדין השבת אבידה, אבידת בריאותו בקל וחומר מאבידת ממונו (סנהדרין סג, א משנה נדרים לח, ב ופירוש המשניות לרמב"ם שם).

הרי המלך חזקיה, אשר לא כמלך אסא, גנז ספר רפואות (פסחים נו, א) והודו לו חכמים. ומפרש רש"י 'שלא היה לכם נכנע על חוליים אלא היו מתרפאים מיד', עכ"ל. אין זה פלא שדוקא חזקיה הצדיק, שביקשו לעשותו מלך המשיח (סנהדרין צד, א) הרגיש וחש שאפשר להעלות את כל הצבור להיות 'עושי רצון השם', כך שהנס של צבור רגיל יהיה אצלם כטבע. הרי בתקופתו 'בדקו מדין ועד באר שבע ולא מצאו תינוק או תינוקת שלא היו בקיין בדיני טומאה

וטהרה' (סנהדרין צד, ב). בדור כזה של התפשטות לימוד תורה מחד ושל הרגשת ערב משיח מאידך, אין פלא שביקש לגנוז את ספרי הרפואה ושחכמי הדור הודו לו. הוא בעצמו אמר על פעולה זאת (ישעיה לח, ג) "וְהָטוֹב בְּעֵינֶיךָ עֲשִׂיתִי" (רש"י פסחים שם).

נאה דרש חזקיה המלך ואף נאה קיים, כאשר הנביא אמר לו (ישעיה לה פסוק א) "פִּי מֵת אָפְהָ וְלֹא תִחְיֶה", השיב לו 'כלה נבואתך וצא, כך מקובלני מבית אבי אבא [דוד המלך] אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של האדם אל ימנע עצמו מן הרחמים' (ברכות י, א). ואמנם לא קרא לרופאים אלא (שם ב) "וַיִּסַּב אֶת-פָּנָיו אֶל-הַקִּיר וַיִּתְפַּלֵּל אֶל-ה'", והקב"ה הוסיף לו חמש עשרה שנה (שם פסוק ה). כל זה בדרגת תקופת חזקיה המלך, שהנס של דורו של אביו (ושל דורו של בנו!) הוא הטבע של דורו הוא. לכן, גנז את ספר הרפואות ולא שרף או ביטל אותם, כי היו ספרים טובים ומועילים, אלא שלדעתו עבר זמנם בתקופתו.

יוצא איפוא, ביאור דברי הרמב"ן כי 'חטא בזה אברהם אבינו', שאכן, אדם בדרגה נמוכה מזו של 'איתן זה ועמודו של עולם', היה מצווה לצאת את הארץ אשר שלט בה הרעב, ואדרבה הישארותו שם היתה עבירה בבחינת 'אין סומכים על הנס'. אבל אדם בדרגתו הגבוהה של אברהם אבינו 'היה לו לבטוח בה', שאף השתדלות זאת, של יציאה מן הארץ מפני הרעב, והצגת אשתו כאחותו מחשש פגיעה מצד המצריים, לא היה לו לעשות. זהו חטא אברהם בדרגתו הוא, שהרי 'נס' אספקת מזון בתנאי רעב, אינו אלא כ'טבע' אצלו.

מעין זה מצינו במשה רבינו. כתב רבי יוסף אלבו ב'ספר העיקרים' (מאמר רביעי פרק כ"ב) להגדיר את חטא משה במי מריבה, אשר עליו כותב הרמב"ן 'חטא משה ואהרן במי מריבה לא נתפרסם בכתוב', וזה לשונו:

...עם היות הנביא ההוא [אדון הנביאים] ממי שראוי שיעשו על ידו נסים יותר מעל ידי זולתו... והם עליהם השלום, אף על פי שעשו זה [הכו במקום לדבר], לרוב ענותנותם שלא רצו ליטול עטרה לעצמם... מכל מקום נחשב להם לעון... וזהו חטא מיעוט האמונה שייחס הכתוב למשה ולאהרן, על שלא עשו דבר מעצמם... וראויים היו שיעשה להם נס ושיכנע להם הטבע

מפניהם בדיבורו של משה בלבד... וחילול השם על שלא גזרו מעצמם על הסלע שיתן מימיו בזולת ציווי ה' יתברך... עכ"ל.

ביאור דבריו: משה ואהרן לא החשיבו עצמם בדרגה גבוהה כזו, שעל ידי דיבור בלבד ייעשה נס הוצאת מים מן הסלע. אף, מרוב ענותנותם, ביקשו למעט את דרגתם בעיני הקהל, ולכן הכו בסלע (פעולה פיזית נראית לעין) במקום דיבור בלבד. זהו 'חטא מי מריבה' במשנתו של מהר"י אלבו. הוא הדין אצל אברהם אבינו, לא החשיב עצמו שעל ידי הישארותו בארץ כנען ודביקותו בהשם יתברך ייעשה לו נס של המצאת אוכל בתנאי רעב. אברהם היה לו לבטוח בה', כלומר, היה לו לבטוח במדרגתו הוא הנעלה של דביקות בה', אשר לפיה אספקת מזון בזמן רעב אצל 'איתן זה' אברהם, 'טבע' הוא ולא 'נס'. ההבדל ביניהם, שאצל משה ניתוסף מרכיב של חילול השם, לכן לא הועילה לו התשובה.

לסיום: 'חטא בזה אברהם אבינו בשגגה... והיה לו לבטוח בה', אינה 'ביקורת' של הרמב"ן על אברהם אבינו שהוא לא בטח בה'. להיפך, זוהי 'ביקורת' על אברהם אבינו אשר לא בטח בעצמו! לפי דברינו אפשר לאמר כי לזאת כתבה התורה את הסיפור הזה במסגרת הכתיבה הנצחית של התורה, כדי ללמד שכשם שאסור לאדם להתגאות במעלות שיש לו, כך אסור להתכופף ולהיעלם ממעלות שיש בו.